

بررسی توصیفی-تحلیلی کتابشناسی های فارسی خلیج فارس

بیژن اسدی

استادیار علوم سیاسی دانشگاه شهید بهشتی

مقدمه

جهانی که در آن زندگی می کنیم، جهان پیشرفت ها و توسعه روزافزون علوم و فناوری می باشد. بویژه، رشد و توسعه علوم و فناوری پس از جنگ جهانی دوم در مقایسه با مجموع دستاوردهای قبل از آن بسیار چشمگیر و سریع بوده است. آثار و پیامدهایی که اختراعات، اکتشافات و پیشرفت های فناوری جدید در زندگی بهتر و همراه با آسایش خاطر بیشتر جوامع انسانی داشته، به تدریج این فکر را القاء کرده که انسان حاضر این توانایی را دارد که حتی مشکل ترین مسائل و معضلات علمی و فناوری را با استفاده گسترده از مطالعات و پژوهش ها و روش های علمی پیشرفته حل و فصل نماید. براساس مطالعات علمی انجام گرفته، این واقعیت مشخص شده است که مجموع روندهای کمی و کیفی مربوط به توسعه و پیشرفت علوم و فناوری در دهه های اخیر پس از جنگ جهانی دوم (۱۹۴۵) خیلی بیشتر و گسترده تر از مجموع پیشرفت هایی است که روندهای یاد شده از ابتدای تاریخ مدون بشر تا پایان جنگ جهانی اخیر داشته است.

پیرو پیشرفت‌های یادشده، طبعاً حجم انتشارات علمی نیز در شکل‌های گوناگون کتاب، نشریات ادواری تخصصی و گزارش‌های علمی و غیره به میزان زیادی افزایش یافت، به نحوی که انسان عصر حاضر را پس از پایان جنگ جهانی دوم با یک پدیده کاملاً جدید به نام «انفجار انتشارات» یا «انفجار اطلاعات» روبرو کرد. به عنوان مثال، براساس برآورد «بوریدج» (Beveridge) در سال ۱۹۳۴ تنها در مدت یک هفته تعداد ۲۰ هزار مقاله علمی بوسیله انتشارات ادواری جهان تولید شده است.^۱ پدیده انفجار اطلاعات و انتشارات، حاصل پدیده کلی‌تر و بسیط‌تری است به شکل ظهور و توسعه «جامعه اطلاعاتی» و «انقلاب اطلاعات». پدیده اخیر پیرو دو انقلاب پیشین و قدیمتری است که قبلاً در تاریخ بشر شکل گرفته است: انقلاب کشاورزی و انقلاب صنعتی. اهمیت آخرین انقلاب (اطلاعات) بشر به حدی است که «مارشال مک لوهان» پژوهشگر کانادایی علوم ارتباطات، دنیای حاضر را به درستی «دهکده جهانی» می‌نامد.^۲

مطالعات انجام شده درباره رشد تعداد و عنوان‌های نشریات ادواری علمی منتشر شده در جهان نشان می‌دهد که در سال ۱۸۰۰ میلادی فقط تعداد ۱۰۰ عنوان مجله در دنیا منتشر می‌شد، در حالی که بعداً در سال ۱۸۵۰ تعداد ۱۰۰۰ نشریه، در سال ۱۹۰۰ تعداد ۱۰۰۰۰ عنوان، و در سال ۱۹۵۰ به تعداد ۱۰۰۰۰۰ عنوان افزایش یافت. این تعداد در سال ۲۰۰۰ به رقم حیرت‌آور بیش از یک میلیون عنوان رسیده است.^۳ بررسی مقایسه‌ای مربوط به افزایش تعداد عنوان نشریه‌های علمی گویای این واقعیت است که رقم یاد شده در هر پنجاه سال به ده برابر افزایش یافته است. به عبارت دیگر می‌توان ادعا کرد که هر پژوهشگر یا دانشمند جوانی که در دوران حاضر زیست می‌کند و از طول عمری طبیعی برخوردار است، در واقع شاهد ۸۰ تا ۹۰ درصد کل پژوهش‌های انجام شده در تاریخ علم جهان و در مدت حیات خود پس از جنگ جهانی دوم بوده است. در حالی که تنها ۱۰ تا ۲۰ درصد کل پژوهش‌های جهان، پیش از دوران حیات وی و تا پایان جنگ جهانی دوم انجام شده است. بنابراین، باید به این نکته مهم نیز اشاره کرد که رشد سریع علوم و فناوری به همراه افزایش تصاعدی تعداد عنوان نشریه‌ها و اطلاعات و مدارک گوناگون علمی، مدتهاست که باعث نگرانی خاطر دانشمندان و پژوهشگران عصر حاضر شده است.^۴ چرا که یکی از مشکلات اصلی پژوهشگران حاضر، اطلاع از انواع اطلاعات منتشر شده

در زمینه های گوناگون است. بویژه این مشکل در کشورهای جهان سوم بسیار بیشتر خودنمایی می‌کند؛ در حالی که در این گونه کشورها انتشار هر چه بیشتر منابع اطلاعاتی می‌تواند راه رشد و توسعه علوم و فنون را هموارتر سازد. واولوف (S.I.Vavilov) رئیس سابق آکادمی علوم شوروی، دانشمندان و پژوهشگران قرن بیستم را به افرادی تشبیه کرده که در برابر هیمالیایی از مطالب و مدارک علمی متحیر و سرگردان مانده‌اند و نمی‌دانند اطلاعات مورد نیاز خود را چگونه از میان کوهی عظیم از انبوه اطلاعات برگزینند که گاهی نیز زیر آنها مدفون می‌شوند. همچنین «لویی دو بروگلی» (Louis Victor de Broglie) دانشمند فرانسوی، در این باره می‌گوید:

«چه بسا که دانشمندی خود را در زیر توده ای از مقاله ها و تک نگارهایی که هر ساله در سراسر جهان منتشر می‌شوند، مدفون حس کند و علی‌رغم کمک هایی که کتابشناسی ها به او می‌کنند، نتواند همه این انتشارات را بخواند، چه رسد به اینکه درباره آنها بیندیشد.»

خلیج فارس یکی از مناطق مهم و حساس جغرافیایی جهان است که از اهمیت استراتژیک و ژئوپولیتیک بالایی برخوردار است. این منطقه از جهان در طول تاریخ کهن خود همواره مورد توجه، طمع، دست‌اندازی و کشمکش قدرت کشورها و قدرتهای منطقه ای و فرامنطقه ای بوده است. این منطقه از دیرباز از دو نظر اهمیت داشته است، یکی اهمیت آبراهی، و دیگری اهمیت تجاری و بازرگانی. بویژه اینکه کشف راه آبی دماغه اُمیدنیک بوسیله «واسکودوگامای» پرتغالی نیز در پایان قرن پانزدهم میلادی، پای استعمار کهنه غربی را به منطقه کشاند که تا سال ۱۹۷۱، یعنی زمان خروج نیروهای استعمارگر انگلیسی از خلیج فارس و شرق سوئز، به مدت چند قرن ادامه و دوام داشت. جدا از آن نیز، کشف و استخراج نفت در ایران درست همزمان با شروع قرن بیستم باعث تشدید رقابت ها و منازعه قدرتهای جهانی وقت از آن زمان تاکنون شده است.

سابقه بسیار دیرین تاریخی خلیج فارس و اهمیت آن از دیدگاههای دیگر جغرافیایی، ژئوپولیتیک و ژئواستراتژیک، تجاری و اقتصادی، فرهنگی، مذهبی، و بالاخره نظامی و امنیتی از قدیمترین عصر تاکنون، باعث تهیه و تدوین و تجمیع انبوهی از منابع و اسناد و مدارک گوناگون درباره آن به زبانهای فارسی، عربی و لاتین شده است. هدف این مقاله عبارت از بررسی توصیفی - تحلیلی متن کتابشناسی های فارسی خلیج فارس به شکل های گوناگون (معرفی کتاب تا

مجموعه‌های کتابشناسی)، از سالهای اولیه دوران پهلوی (قبل از انقلاب) تا سالهای اخیر (بعد از انقلاب) می باشد.

ضرورت تدوین کتابشناسی‌ها

انجام عمل پژوهش نظیر هر اقدام دیگری، هر چند ساده، ابزارها و وسائلی را نیاز دارد. ابزارها و وسائل هر قدر پیشرفته‌تر و دقیق‌تر باشند، استاد کار مربوط می تواند بهتر و متعالی‌تر کارش را عرضه نماید. همینطور نیز یک پژوهشگر و محقق برای تسهیل کارهای علمی خود نیازمند ابزارهای گوناگون لازم است که کتابشناسی‌ها یکی از آنها به شمار می رود. حجم رو به توسعه داده‌ها، اطلاعات، منابع، اسناد و مدارک علمی در دنیای حاضر آن چنان زیاد است که در صورت عدم طبقه‌بندی و وجود روش‌ها و ابزارهای مناسب استفاده از آنها، با هیمالیایی از انبوه بهم ریخته و نامنظم آنها روبرو خواهیم بود که بنابه قول شخص «واویلوف» پیش گفته، ممکن است در زیر آنها نیز مدفون شویم. امروزه داده‌ها و اطلاعات آن چنان در اقیانوس بیکران علم و دانش موج‌سواری می کنند که گاهی اوقات این تصور در ذهن انسان القا می شود که باید در برابر آنها دست تسلیم بلند کرد. ولی از سوی دیگر انسان دارای چنان اراده استوار و آهنینی است که به راحتی تسلیم مشکلات و معضلات زندگی نمی شود، چنانکه به قول «اونوره دوبالزاک» داستان‌نویس فرانسوی (۱۷۹۹-۱۸۵۰): «هیچ کار بزرگی بدون اراده بزرگ میسر نشده است». بنابراین، انسان به عنوان یک راهکار خوب برای مقابله با «انفجار اطلاعات و انتشارات» و کنترل افسار این مرکب لجام گسیخته و تندرو، تدوین و توسعه «کتابشناسی» ها را به شکل مکتوب و الکترونیک برگزیده است.

پژوهشگر برای جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات مورد نیازش از روش‌های گوناگون و مناسب موضوع مورد پژوهش خود استفاده می کند، که در میان آنها «روش کتابخانه‌ای» یا «استفاده از اسناد و مدارک معتبر منتشر شده» مشترک بوده و مورد استفاده همیشگی دارد. به عبارت روش‌تر، تمامی پژوهشگران در رشته‌های گوناگون علوم محض یا پایه، و علوم انسانی و اجتماعی به هر حال ناگزیر از استفاده از این روش، به شکل کم یا زیاد، هستند. بویژه، پژوهشگران،

اندیشمندان و اساتید دانشگاه با توجه به مشغله های زیاد روزانه آموزش و پژوهش های خود و صرفه جویی در وقت و هزینه ناچار هستند برای جستجو و یافتن منابع و مدارک مورد نیاز خود از کتابشناسی ها بهره گیرند. چنانکه به نظر نویسنده، امروزه این امر جنبه ای حیاتی و حتی راهبردی به خود گرفته است، چرا که بنابه قولی: «داشتن اطلاعات، قدرت است». کتابشناسی را می توان با یک نقشه جغرافیایی مقایسه کرد. چنانکه این مجموعه راهنمایی ارزنده برای پژوهشگران، اساتید و دانشجویان است. چرا که اصولاً انجام هر پژوهش نیازمند شناخت دقیق موضوع و منابع مربوط به آن است، و کتابشناسی ها و فهرست ها پایه و اساس مهم این شناخت به شمار می روند.

سنت کتابشناسی در فرهنگ اسلامی نیز سابقه ای دیرینه دارد. حرمت و قداستی که دین مبین اسلام برای «قلم» و «کتاب» قائل شده است، در کمتر فرهنگ و مذهبی نظیر و مانند دارد. چنانکه خداوند در شروع بیان وحی و ابلاغ رسالت آخرین پیامبرش حضرت محمد (ص)، با کلمه «بخوان» و خواندن (بخوان به نام پروردگارت که آفرید) / سوره علق، آیه اول، و کلمه «قلم» (همان کس که بوسیله قلم آموخت) / آیه سوم همان سوره) آغاز می کند؛ یا اینکه به «قلم» و «نوشته» قسم می خورد (نون، سوگند به قلم و آنچه می نویسند) / سوره قلم، آیه اول). مسلمانان این حرمت و قداست را همواره پاس داشته و تألیف و کتابت و تذهیب کتاب را گونه ای عبادت شمرده و همواره در حفظ و ثبت و ضبط آن به جان کوشیده اند.

از جمله، کوششی که آنان در تدوین کتابشناسی های گوناگون انجام داده اند، گویای این واقعیت است. کتاب گرانقدر «الفهرست» تألیف ابن الندیم (محمد بن اسحاق) کتابشناسی بزرگ قرن چهارم هجری، یکی از نخستین کتابشناسی های جهان اسلام است که مؤلف آن را به شیوه موضوعی و توصیفی تنظیم کرده است، یعنی روشی که هنوز هم جاری بوده و اهمیت و کاربرد خود را حفظ کرده است. در کتاب «الفهرست» تألیف «شیخ طوسی» عالم بزرگ جهان تشیع، کتابها به ترتیب الفبایی عنوان، که شیوه مردم تدوین کتابشناسی ها بوده، تدوین یافته است. در عصر معاصر نیز «علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی» کتاب گرانقدر «الذریعة» را در ۱۴ جلد تدوین کرده است.^۵ در این کتاب بیش از ۵۰ هزار کتاب از تألیف های مولفان شیعی ثبت و ارائه شده

است.^۶ ذکر اینگونه کتابشناسی‌ها بیانگر توجه و اهمیتی است که در دنیای اسلام و ایران برای امر مهم تدوین کتابشناسی قائل می‌شده‌اند.

شیوه کار

نویسنده در بررسی و مطالعات مربوط به تهیه و تنظیم مقاله حاضر، متأسفانه به یک واقعیت تأسف‌بار در مورد موضوع پژوهش خود برخورد کرد، و آن عبارت از محدود بودن تعداد کتابشناسی‌های خلیج فارس به زبان فارسی بود. بنابراین، تصمیم گرفتم برای انجام دقیق‌تر مطالعه، اولاً دامنه زمانی موضوع را گسترش دهم، ثانیاً شکل‌های تدوین کتابشناسی را از یک مورد به انواع شکل‌های موجود گسترش دهم. از نظر دامنه زمانی، از سال‌های اولیه شروع سلطنت پهلوی‌ها (۱۳۰۰ش) تا دوران نظام ج.ا. تاکنون (زمستان ۱۳۸۶) مدّ نظر قرار گرفت. از نظر شکل ارائه نیز، سه شکل موجود از ابتدا تاکنون به شکل زیر شناسایی و طبقه‌بندی شد:

- ۱) معرفی منابع مربوط به خلیج فارس به شکل تخصصی در کتابشناسی‌های ایرانی ویژه مسائل خلیج فارس که به زبان‌های فارسی، عربی و لاتین در ایران و کشورهای دیگر منتشر شده‌اند.
- ۲) معرفی کتابها و منابع مربوط به خلیج فارس بصورت نیمه تخصصی، غیر تخصصی و عمومی در کتابشناسی‌های گوناگون خاورمیانه، علوم سیاسی، ایرانشناسی، عمومی و غیره، به شکل‌های مکتوب (چاپی) و الکترونیک (در تارنماهای کتابشناسی، لوح‌های فشرده و غیره).
- ۳) معرفی کتاب‌های مربوط به خلیج فارس در نشریات ادواری (شامل هفته‌نامه‌ها، ماهنامه‌ها، فصلنامه‌ها و غیره)، و یا فهرست‌های منابع و مآخذ (کتابشناسی) کتابها یا مقاله‌های مربوط به بررسی مسائل گوناگون خلیج فارس یا خاورمیانه به صورت پراکنده.

۱- کتابشناسی‌های تخصصی

متأسفانه باید اشاره کنم که تعداد کل کتابشناسی‌های چاپی فارسی‌زبان خلیج فارس در مدت بیش از ۸/۵ دهه اخیر تنها سه جلد است، یکی مربوط به زمان قبل از انقلاب و دو جلد پس از انقلاب.

به اضافه اینکه یک کتابشناسی گزیده خلیج فارس نیز به شکل زیراکسی در اواسط دهه ۱۳۵۰ و یک زیراکسی دیگر در اواخر دهه ۱۳۶۰ در تعداد محدودی منتشر شده است.

تنها کتابشناسی چاپی خلیج فارس در دوران قبل از انقلاب با عنوان «کتابنامه خلیج فارس» بوسیله پژوهشگر و مورخ مشهور آقای «اسماعیل رائین» تدوین شده و از سوی «پژوهشگاه علوم انسانی» در ۱۳۰ صفحه حاوی منابع فارسی و لاتین منتشر شده است.^۷

البته تاریخ چاپ و انتشار کتاب ثبت نشده است که این امر از سوی یک موسسه پژوهشی جای سؤال و تأمل دارد. متأسفانه نویسنده، این خلاء مهم را در برخی کتابها و منابع چاپ شده در سالهای قبل از انقلاب نیز به کرات مشاهده کرده است. در مقدمه دوزبانه (فارسی و انگلیسی) کتاب اشاره شده که این کتاب سومین مجموعه از سلسله انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی در چارچوب طرح مطالعه خلیج فارس است. به روایت از متن مقدمه کتاب که نوشته سازمان ناشر می باشد، این کتاب «کلیه کتب، رسالات و جزوات مستند و قابل اعتمادی را که از دیرباز تا به امروز به زبان های انگلیسی، فرانسوی، آلمانی و فارسی به رشته تحریر درآمده است، در خود جمع دارد.» ضمناً اشاره شده که منابع مربوط به خلیج فارس به زبان های پرتغالی، اسپانیایی و هلندی در کتاب ارائه نشده که «این بیشتر معلول امکانات محدود گردآورنده این مجموعه بارزش و دیگر دشواری های اجتناب ناپذیر مربوط به جمع آوری» مشخصات منابع مورد نظر بوده است. براساس شرح مقدمه، برخی از کتابهای ارائه شده بیش از یک یا دو قرن پیش بوسیله جغرافی دانان، سیاستمداران و بازرگانان تدوین و منتشر شده است.

در این مجموعه، عمدتاً منابع لاتین مربوط به خلیج فارس که تعداد کل آنها حدود ۹۸۰ مورد است، معرفی شده اند. البته در پایان کتاب نیز یک پیوست شامل ۴۰ مورد کتابهای لاتین جا افتاده اضافه شده است. پس از منابع لاتین نیز، تعداد ۶۹ جلد منابع فارسی و عربی (دو منبع)^۸ به خوانندگان معرفی شده است.

نکته قابل تأمل در این مجموعه وجود برخی اشکالات و عدم دقت لازم در تهیه و تنظیم و تدوین آن است. اصولاً از پژوهشگر خبره و دقیقی مانند رائین و نیز یک موسسه پژوهشی انتظار می رفت که این اثر به عنوان اولین مجموعه معرفی منابع خلیج فارس، از محتوای کمی و کیفی

بالا تری برخوردار باشد. ولی ظاهراً یک رشته ضرورت‌ها و شرایط سیاسی زمانی باعث شده که عجله خاصی در تدوین و نشر آن وجود داشته و لذا یک کار علمی چشمگیر و بدون نقص و اشتباه ارائه نشود. به احتمال زیاد، علت تدوین و انتشار کتاب عبارت از یک اقدام سیاسی و تبلیغاتی ایران در برابر تلاش کشورهای عرب و بویژه مصر و برخی کشورهای غربی، نظیر انگلستان، در تحریف و کاربُرد نام جعلی «خلیج عربی» بجای نام تاریخی و اصلی «خلیج فارس» بوده است. مطالعه مقدمه کتاب، این احتمال را به یقین نزدیک می‌کند، زیرا در پاراگراف دوم مقدمه تاکید شده است که:

«مروری بر منابع این کتاب که شماره قابل اعتنایی از آنها بیش از یک یا دو قرن پیش توسط جغرافی دانان، سیاستمداران و بازرگانان به زیور طبع آراسته شده است، قبل از هر چیز این حقیقت را آشکارتر بر صفحه تاریخ جای می‌دهد که نه از یک یا دو قرن پیش، بلکه از دوران بطلمیوس تا به امروز، دریای جنوب ایران زمین با نام «خلیج فارس» شهره علمی و جهانی داشته و هرگونه تحریف برنامه‌ریزی شده و کودکانه در این عرصه، جز آنکه برملا سازنده کوتاه‌بینی‌های بهر حال محکوم و مطرود باشد، مفهوم دیگری در نزد صاحب‌نظران نمی‌تواند داشته باشد.»

نکته ابهام و نقصی که در این مجموعه به چشم می‌خورد، این است که در مقدمه و شرح روش و هدف کتاب مشخص نشده است که با توجه به هدف اصلی مبارزه با کاربُرد نام جعلی خلیج فارس بوسیله برخی منابع، آیا در منابع لاتین مورد شناسایی و گردآوری، همگی نویسندگان آنها از نام اصلی خلیج فارس در متن کتاب خود استفاده کرده اند یا خیر؟^۹ یا اینکه، این کتابنامه چه مقوله‌های موضوعی را در شناسایی منابع لاتین مربوط به منطقه مورد نظر داشته است؟

اشکال عمده دیگر کتاب، عبارت از عدم طبقه‌بندی منابع شناسایی شده می‌باشد. چنانکه منابع فارسی و لاتین تنها به شکل الفبایی و براساس نام خانوادگی نویسنده، یا ناشر، و یا سازمان تنظیم شده است. بنابراین، خوانندگان و بهره‌گیران از کتاب با مشکل بزرگی در انتخاب منابع مورد نیاز خود براساس موضوعی روبرو خواهند بود. نقص مهم دیگر این است که مشخصات کتابشناختی برخی کتابها ناقص است و لذا خواننده را در دستیابی به آنها دچار مشکل می‌کند.^{۱۰} به اضافه اینکه، در ثبت مشخصات کتابشناختی منابع، از یک صورتبندی استاندارد و بین‌المللی (مانند

روش دیوبی یا کنگره و غیره) استفاده نشده است، و بی نظمی مشخصی در این مورد به چشم می خورد.

به هر حال، انتظار می رفت که اولین مجموعه چاپی کتابشناسی خلیج فارس، خیلی گسترده تر، دقیق تر و بی نقص تر ارائه گردد. ولی همانگونه که اشاره شد، ظاهراً بخاطر مسائل سیاسی منطقه ای عجله زیادی که در تدوین و انتشار این کتاب وجود داشته است.

دومین مجموعه با عنوان «کتابشناسی گزیده خلیج فارس» به شکل انتشار زیراکسی (غیرچاپی) در سال ۱۳۵۶ بوسیله کتابخانه مرکز مدارک علمی موسسه تحقیقات و برنامه ریزی علمی و آموزشی (وابسته به وزارت فرهنگ و آموزش عالی) در ۱۹ صفحه به قطع A4 در تعداد محدودی تدوین و منتشر شده است.^{۱۱} این مجموعه حاوی حدود ۱۸۰ مقاله، کتاب، رساله و نشریاتی است که درباره خلیج فارس (بطور مستقیم و غیرمستقیم) منتشر شده است. صورت بندی ثبت مشخصات منابع، روش کنگره است و نسبتاً منظم کار شده است. البته مشخصات معدودی از منابع به شکل ناقص یا اشتباه ذکر شده است.^{۱۲} در پایان جزوه نیز یک فهرست منابع و مآخذ مورد استفاده شامل ۹ منبع ثبت شده است.

سومین مجموعه کتابشناسی که مربوط به سال های اولیه بعد از انقلاب است (۱۳۶۱)، با عنوان «کتابنامه (بیبلیوگرافی) خلیج فارس و دریای عمان» بوسیله آقای محمدباقر نبوی تدوین شده و از سوی دانشکده علوم دریایی دانشگاه جندی شاپور اهواز در ۶۸ صفحه فارسی و لاتین چاپ و منتشر گردیده است.^{۱۳} منابع فارسی خلیج فارس در ۱۲ صفحه و منابع لاتین در ۵۶ صفحه به خوانندگان معرفی شده اند. منابع فارسی معرفی شده در این کتاب خیلی محدود است (حدود ۱۱۰ مورد)، در حالی که تعداد منابع لاتین بیشتر است (حدود ۵۵۰ مورد).

چهارمین مجموعه چاپی کتابشناسی خلیج فارس بوسیله بیژن اسدی معلم علوم سیاسی دانشگاه شهید بهشتی و پژوهشگر و متخصص مسائل منطقه ای خلیج فارس و خاورمیانه (نویسنده مقاله حاضر) با عنوان «کتابشناسی موضوعی خلیج فارس» به فارسی و عربی شامل کتابها، مقاله ها، رساله ها، و اسناد و مدارک مربوط به خلیج فارس گردآوری و تدوین شده و در سال ۱۳۶۸ از سوی دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه در شمارگان ۳۰۰۰ جلد چاپ و

منتشر گردید.^{۱۴} برای نویسنده این مقاله و تدوین‌کننده کتاب بالا، شاید بررسی، توصیف و نقد متن آن تا اندازه زیادی مشکل باشد؛ ولی به هر حال می‌بایستی به نکات و ویژگی‌هایی درباره آن اشاره نماییم. این کتاب از زمان انتشار تا زمان نگارش این مقاله (اوائل زمستان ۱۳۸۶) و قبل از آن نیز، شاید کامل‌ترین و جامع‌ترین مجموعه کتابشناسی خلیج فارس به زبان فارسی در ایران بوده است. بویژه اینکه متأسفانه با گذشت ۱۸ سال از زمان انتشار آن تاکنون، ما شاهد انتشار مجموعه مشابه و کامل‌تر و جامع‌تری نیز نبوده‌ایم. کتاب مورد نظر حاصل یک قرارداد و کار پژوهشی دو ساله با دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی بوده است، متأسفانه ناشر کتاب نیز از تاریخ نشر آن تاکنون هیچ پیشنهاد یا علاقه‌ای برای به روز کردن اطلاعات آن مطرح نکرده است. در حالی که در مذاکرها و پیشنهادهای اولیه نویسنده به ناشر، توافق ضمنی شده بود که حداقل هر دو سه سال یکبار این امر مهم انجام گیرد، بویژه اینکه نویسنده اهمیت این کار فرهنگی را بارها تأکید کرده بود!

هدف این کتابشناسی، تا حد امکان عبارت از گردآوری مشخصات بیشترین اطلاعات و مدارک مربوط به مباحث گوناگون خلیج فارس، اعم از سیاسی، اقتصادی، نظامی، تاریخی، جغرافیایی، اجتماعی، فرهنگی، حقوقی، کشتیرانی و سایر مباحث منطقه به طور عام و نیز مسائل کشورهای همجوار آن به طور خاص، به زبان فارسی و عربی بوده است. نویسنده در راه نیل به هدف بالا، از نظر «دوره زمانی مورد بررسی»، «موضوع»، «شکل مدارک» و نیز «محل کسب اطلاعات» مورد نیاز، محدودیت خاصی را در نظر نگرفته است. لذا بدیهی است که وسعت دامنه پژوهش و گردآوری منابع، مشکلات فراوانی را نیز به همراه داشته است. البته تذکر این نکته مهم ضروری است که طبعاً سندیت، ارزش علمی و اعتبار منابع گردآوری شده یکسان نبوده و بنابراین، گزینش و ارزیابی علمی نهایی مدارک مورد نیاز به عهده پژوهشگران گذارده شده است. این کتابشناسی شامل مشخصات حدود ۴۷۵ کتاب فارسی، ۶۰۰ کتاب عربی، ۱۳۰ رساله تحصیلی فارسی و عربی، ۲۲۵۰ مقاله، گزارش علمی و اداری، سند و مدرک، جزوه‌های درسی، نقشه، سخنرانی، کنفرانس و سمینار فارسی و عربی و جمعاً ۳۴۵۵ منبع است که براساس موضوعی و با توجه به تنوع مسائل منطقه‌ای، طبقه‌بندی شده‌اند. ضمناً در میان کل منابع، حدود

۹۰۰ منبع فارسی و عربی با توجه به محتوای موضوعی آنها، در برخی قسمت ها تکرار شده‌اند. دوره تاریخ نشر منابع گردآوری شده در این مجموعه، از آغاز نشر تا پایان سال ۱۳۶۷ را شامل می‌شود.

منابع از نظر موضوعی در سه بخش اصلی و ۵۳ قسمت فرعی تقسیم شده و منابع مربوط به هر یک از کشورها نیز به طور خاص به شش موضوع مختلف تقسیم شده است. تمامی منابع نیز برای سهولت امر بازیابی آنها از ابتدا تا انتها، یک شماره متوالی گرفته‌اند. در مورد منابع مربوط به ایران، ذکر این نکته ضروری است که با توجه به گسترش منابع ذریبط در مقایسه با سایر کشورهای منطقه، تنها گزیده ای از مدارک مربوط ارائه شده است.

در پایان سه بخش اصلی کتابشناسی، یک بخش متمم حاوی فهرست آخرین منابع جدید و مدارک جاافتاده تا پایان سال ۱۳۶۷، تنظیم شده است. ضمناً در پایان هر قسمت موضوعی متن اصلی، شماره منابع موجود در بخش متمم که از نظر موضوعی مربوط به آن قسمت می‌شود، ذکر شده است. بنابراین خواننده می‌تواند جهت تکمیل منابع مورد نیاز خود، به منابع یاد شده در فهرست تکمیلی نیز مراجعه کند. ضمناً در فهرست بخش متمم نیز جهت سهولت کار، طبقه‌بندی موضوعی هر منبع به طور جداگانه در داخل پرانتز قید شده است.

بر اساس اشاره مقدمه کتاب، در جریان تحقیق و شناسایی منابع موجود در کتابشناسی با توجه به امکانات زمانی از جمله فقدان تارنماهای اطلاعاتی گسترده نظیر امروزه؛ به بیش از ۱۶ کتابخانه معتبر عمومی و تخصصی مراجعه شده، و بیش از ۵۰ کتاب مرجع و عمومی فارسی و عربی وانگلیسی مورد بازبینی و فیش‌برداری قرار گرفته است. در بخش مقاله ها نیز حدود ۱۴۰ روزنامه، مجله، ماهنامه، فصلنامه، نشریه دولتی و غیره به طور مستقیم و غیرمستقیم مورد استفاده و فیش‌برداری قرار گرفته است. برخی از آنها، دوره کامل، و در مورد بقیه، قسمتی از شماره‌های آنان مورد بازبینی و استفاده قرار گرفته است.

از جمله نکات قابل توجه محتوای کتاب آنست که هر پژوهشگر یا کارشناسی با هر موضوع مورد علاقه یا تخصص ویژه خود که به نوعی مربوط به منطقه خلیج فارس باشد، می‌تواند به سهولت منابع خود را با استفاده از طبقه‌بندی موضوعی ارائه شده، بیابد. از آن جمله‌اند

مسائلی نظیر: سیاسی، اقتصادی، نظامی، تاریخ، جغرافیا، اجتماعی و فرهنگی، نفت و گاز، حقوق دریاها، حقوق بین‌الملل، کشاورزی، زمین‌شناسی، کشتیرانی و دریانوردی و اقیانوس هند، زبان و ادبیات، نقشه‌ها و اطلس‌ها، جزایر و بنادر، باستان‌شناسی، جنگ ایران و عراق، تسلیحات و تجارت اسلحه، مسائل گوناگون کشورهای منطقه به تفکیک، و مسائل دیگر.

در ثبت مشخصات کتابشناختی منابع، از روش صورت‌بندی بین‌المللی «کنگره» استفاده شده است. در هر بخش و قسمت نیز منابع به ترتیب الفبایی بر مبنای نام نویسنده یا عنوان و یا سازمان، بنا به مورد، ترتیب و ارائه شده‌اند. البته قابل تذکر است که در مورد منابع فارسی، نظام الفبایی بر مبنای نام خانوادگی نویسنده (در صورت وجود) انجام شده، ولی در مورد منابع عربی و نویسندگان آنها؛ نام کوچک ملاک گرفته شده است. زیرا در کشورهای عربی، نحوه خطاب افراد به طور معمول به ترتیب بر اساس نام کوچک، نام پدر و بعد نام خانوادگی می‌باشد. البته در مورد اسامی طولانی و قدیمی که در جامعه با نام خانوادگی‌شان شناخته شده‌اند، نام خانوادگی آنها مبنا گرفته شده است (مانند: ابن ماجه، البشاری، ابن خلدون و غیره).

۱-۱: نام خلیج فارس در منابع عربی

لازم به تذکر است که نام خلیج فارس در غالب منابع عربی ذکر شده در این کتابشناسی، به جای عنوان صحیح «الخلیج الفارسی»، با عنوان ساختگی «الخلیج العربی» یا «الخلیج» ذکر شده است! پژوهشگران بی‌طرف اطلاع دارند، این تغییر نام پایه‌ای سیاسی داشته و مانند بسیاری از مسائل و بحران‌های منطقه‌ای عمدتاً از آستین استعمار و منابع غربی بیرون آمده و کشورهای عربی نیز آگاهانه یا ناآگاهانه این حیلۀ تفرقه‌انگیز را پذیرا شده‌اند. به گواه و سندیت صدها کتاب (جغرافیایی، سفرنامه و تاریخی) و نقشه قدیمی، نام این منطقه از ابتدا «خلیج فارس» یا «بحر پارس» و یا «دریای پارس» بوده است، و نه «خلیج عربی». البته عنوان «خلیج عربی» نیز بعضاً در کتابها و نقشه‌های قدیمی به چشم می‌خورد که محل اصلی اطلاق آن بحر احمر یا دریای سرخ بوده است، و نه خلیج فارس. حال چگونه این جابه‌جایی عجیب و ساختگی انجام شده است، خود جای بحث بسیار دارد!

در میان افراد بومی منطقه، ابتدا «سرهنگ عبدالکریم قاسم» اولین رئیس جمهوری عراق پس از کودتای ژوئیه ۱۹۵۸ و سرنگونی نظام سلطنتی (ملک فیصل دوم) در آن کشور، و سپس «سرهنگ جمال عبدالناصر» نیز به عنوان اولین رئیس جمهوری مصر پس از کودتای ژوئیه ۱۹۵۲ و سرنگونی سلطنت ملک فاروق بنا به دلایل سیاسی و قومیت‌گرایی متعصب عرب از عنوان جعلی «الخلیج العربی» استفاده کرده و در تبلیغات سیاسی خود علیه ایران بهره‌برداری کردند. اما اولین شخصیت خارجی نیز که در کاربرد این اصطلاح غیرتاریخی و ساختگی نقش عمده ای داشت، «سر چارلز بلگریو» (Sir Charles Belgrave) انگلیسی بود.

سرچارلز بلگریو، یکی از کارگزاران کهنه‌کار انگلیسی در خلیج فارس، بیش از سی سال در منطقه فعالیت می کرده است (۱۹۲۶ تا ۱۹۵۷). وی پس از پایان ماموریت و بازگشت به انگلستان کتابی درباره منطقه به رشته تحریر درآورد که در سال ۱۹۶۶ در لندن منتشر شد. وی در ابتدای کتابش در بحث از نام خلیج فارس می نویسد: «... خلیج فارس که عرب ها اینک آن را خلیج عربی می‌نامند...»^{۱۵} بدین ترتیب وی با انتشار کتاب خود، این تخم لق و تفرقه‌انگیز را در دهان اعراب شکست. قابل توجه است که پس از این تاریخ، اصطلاح ساختگی «الخلیج العربی» در کتابها و مطبوعات کشورهای عرب زبان نیز رواج می یابد!

به هر حال، به گواه انبوهی از اسناد و مدارک تاریخی و جغرافیایی و از جمله صدها نقشه و اطلس بسیار قدیمی و مستند، نام «خلیج فارس» یک نام تاریخی و یک واقعیت انکارناپذیر است که حقیقت آن همانند نور آفتاب نزد پژوهشگران و اندیشمندان علمی مستقل و صادق می‌درخشد و نیاز به بحث زیادی ندارد.

۲- کتابشناسی های نیمه تخصصی و عمومی

این دسته از کتابشناسی ها آنهایی هستند که منابع ویژه خلیج فارس را از طریق مجموعه‌های گوناگون منابع خاورمیانه، علوم سیاسی، ایران‌شناسی، عمومی و غیره به شکل مکتوب (چاپی) یا الکترونیک (در تارنماهای تخصصی و لوح‌های فشرده کتابشناسی و غیره)، و یا فهرست منابع و مآخذ (کتابشناسی) موجود در کتابهای مربوط به مسائل گوناگون خلیج فارس و خاورمیانه به

خوانندگان معرفی می‌کنند. بنابراین، می‌توانیم این دسته از منابع را به نوبه خود به دو زیرمجموعه (۱) منابع مکتوب (چاپی) و (۲) منابع الکترونیک (غیرچاپی) تقسیم نماییم.

۱-۲: منابع مکتوب (چاپی)

این دسته از کتابشناسی‌ها را می‌توانیم به دو دسته مجموعه‌های نیمه تخصصی شامل منابع خاورمیانه و علوم سیاسی، و ایران‌شناسی و عمومی تقسیم‌بندی نماییم. از دسته اول «کتابنامه انگلیسی، فرانسه و فارسی درباره خاورمیانه» قابل ذکر است که در دهه ۱۳۵۰ بوسیله مرکز مطالعات عالی بین‌المللی دانشگاه تهران در ۱۷۹ صفحه تدوین و منتشر شده است.^{۱۶} متأسفانه علی‌رغم تلاش زیاد و مراجعه به دو سه کتابخانه معتبر و اصلی، و از جمله کتابخانه دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، موفق به دستیابی به کتاب مذکور نشدم و لذا نمی‌توانم جزئیات متن آن را تشریح کنم. ولی تا آنجا که حافظه ام یاری می‌کند، در سال‌های دهه اول انقلاب و زمانی که مشغول پژوهش منابع کتابشناسی موضوعی خلیج فارس (به فارسی و عربی) بودم، آن کتاب را دیده‌ام.

دومین کتاب مهم در این زمینه، «فهرست توصیفی کتابشناسی علوم سیاسی» می‌باشد که در دهه ۱۳۵۰ بوسیله یک خانم پژوهشگر و زیر نظر مرحوم دکتر حمید عنایت و با همکاری دو نفر دیگر از اساتید دانشگاه تهران تدوین و منتشر شده است.^{۱۷} در این اثر، جمعاً تعداد ۹۱۶ کتاب رشته علوم سیاسی به زبان فارسی، اعم از تألیف و ترجمه، به شکل توصیفی کلی شامل سرفصل‌های اصلی فهرست مطالب به خواننده ارائه شده است. در مقدمه کتاب به قلم دکتر حمید عنایت (مورخ مرداد ماه ۱۳۵۳) اشاره شده که: «مجموعه حاضر نخستین فهرست توصیفی کتاب‌هایی است که در ظرف چهل سال اخیر در مباحث گوناگون علم سیاست به زبان پارسی درآمده است.» ضمناً در پانوشت مطلب اخیر توضیح داده شده که: «فهرست مقالات مربوط به علوم سیاسی در سال ۱۳۴۹ از طرف موسسه مطالعات اجتماعی دانشگاه تهران منتشر شده است.» توصیف محتوای برخی کتابها خیلی کوتاه و در قالب یکی دو عنوان موضوعی و برخی نیز مفصل‌تر و دقیق‌تر ارائه شده است. منابع ارائه شده در قالب یک طبقه‌بندی موضوعی مربوط به مقوله‌های اصلی گوناگون علم سیاست و زیرعنوان‌های فرعی تقسیم‌بندی شده‌اند. براساس

توضیح مقدمه، مبنای تقسیم‌بندی موضوعی منابع عبارت از تقسیم‌بندی مورد نظر سازمان علمی و تربیتی و فرهنگی سازمان ملل متحد (یونسکو) بوده است. لازم به تذکر است که در هر بخش موضوعی منابع، ارجاعاتی به سایر منابع مربوط به همان بخش موضوعی و در قالب شماره کتابها صورت گرفته است.

در طبقه‌بندی منابع مربوط به «مطالعات محلی و منطقه‌ای» که شامل عناوین: آسیا، آفریقا، آمریکا، اتحاد جماهیر شوروی، اروپا و خاورمیانه است، تعداد ۲۲۷ منبع خاورمیانه‌ای معرفی شده‌اند که تنها ۱۲ مورد منابع مربوط به خلیج فارس (مستقیم یا غیرمستقیم) در میان آنها دیده می‌شود. منابع براساس الفبایی (نام مولف، یا عنوان، یا سازمان) در هر بخش موضوعی به شکل مستقل ارائه شده‌اند، و یک شماره ترتیب مسلسل برای آنها نیز ثبت شده است. صورتبندی ثبت مشخصات کتابشناختی منابع به شکل ناقص (و نه کامل) به روش دیویی نزدیک است. البته مشخصات برخی از آنها خیلی ناقص و کوتاه ارائه شده است، در حالی که فهرست توصیفی آنها کاملتر است.^{۱۸}

جدا از دو مجموعه یادشده، رشته کتابشناسی‌هایی تدوین شده‌اند که بطور عمومی کتابهای چاپ شده در ایران را بعضاً از آغاز شروع فن چاپ در ایران و برخی نیز از دهه ۱۳۳۰ به بعد گردآوری کرده و هر یک بنا به تخصص و سلیقه خود آنها را طبقه‌بندی و ارائه کرده‌اند. عنوان‌های مهمترین و معروفترین آنها که نویسنده شناسایی و مورد بررسی قرار داده است، عبارتند از: فهرست کتابهای چاپی فارسی، فهرست کتابهای چاپی فارسی از آغاز تا آخر سال ۱۳۴۵، کتابشناسی موضوعی ایران از ... تا ۱۳۵۴، کتابشناسی دهساله (۱۳۳۳-۱۳۴۲) کتابهای ایران، کتابشناسی موضوعی ایران: سال‌های ۱۳۴۳-۱۳۴۸، و فهرست موضوعی کتابهای منتشر شده در سال ۱۳۷۵ (سال شروع انتشار این مجموعه).

کتابشناسی «فهرست کتابهای چاپی فارسی» تدوین «خاناباشار» در پنج جلد منتشر شده است و اختصاص به معرفی کتابهای چاپ شده فارسی به شکل عمومی دارد.^{۱۹} منابع معرفی شده به ترتیب الفبایی و براساس نام کتاب تنظیم شده است. بنابراین، پیدا کردن منابع مورد نیاز را برای خواننده بسیار مشکل می‌کند، بویژه اینکه در اطلاعات کتابشناختی منابع نیز طبقه‌بندی موضوعی

ثبت نشده است. شکل ثبت اطلاعات منابع نیز صورت‌تبدلی استاندارد را دنبال نمی‌کند.^{۲۰} در پایان هر جلد نیز برای سهولت کار خوانندگان، هیچ نمایه نامه‌ای تنظیم نشده است. بنابراین، کسی که می‌خواهد مثلاً منابع مربوط به خلیج فارس را پیدا کند، باید تنها به حرف «خ» مراجعه کرده و یا صفحات دیگر را زیر و رو کند!

مجموعه دیگری، «فهرست کتابهای چاپی فارسی از آغاز تا آخر سال ۱۳۴۵» است که براساس «فهرست کتابهای چاپی فارسی» خانبابا مشار و فهرست‌های انجمن کتاب در سه جلد تدوین و منتشر شده است.^{۲۱} دو جلد آن اختصاص به معرفی کتاب‌ها و جلد سوم شامل چند نمایه نام کسان (مؤلف، مترجم، و مقدمه‌نویس) دارد. طبق شرح مقدمه، این مجموعه شامل معرفی همه کتاب‌های چاپی فارسی از آغاز فن چاپ در ایران تا پایان سال ۱۳۴۵ (تا حد دسترسی) می‌باشد. پیدا کردن منابع مورد نظر نیز در این مجموعه مشکل است، و خواننده تنها می‌تواند از طریق عنوان کتاب یا نام کسان (در فهرست‌های اعلام) احتمالاً منبع خود را بیابد. نوع ثبت منابع نیز از روش استاندارد پیروی نمی‌کند.^{۲۲} برای پیدا کردن منابع خلیج فارس در این کتابشناسی تنها می‌توان از طریق دانستن دقیق عنوان و یا نام مؤلف و مترجم و غیره به آن دسترسی پیدا کرد!

یکی دیگر از مجموعه کتابشناسی‌های عمومی، کتابشناسی دهساله (۱۳۳۳-۱۳۴۲) کتابهای ایران است که بوسیله پژوهشگر گرانقدر ایرج افشار و با همکاری حسین بنی آدم مجموعاً در ۱۳ جلد تدوین و منتشر شده است.^{۲۳} منابع کتابی معرفی شده، براساس طبقه‌بندی دیویی و نظام الفبایی در هر قسمت تنظیم شده است، نحوه ثبت مشخصات کتابها نیز به روش دیویی می‌باشد. در این مجموعه جمعاً ۵۶۰۲ اثر معرفی شده است، و در پایان هر کتاب نیز سه فهرست نمایه: موضوعی، عنوان کتاب و نام کسان تنظیم گردیده است. منابع مربوط به خلیج فارس عمدتاً در بخش «جغرافیا، سفرنامه، و سرگذشت نامه» (کد ۹۰۰ به روش دیویی) آمده است.

مجموعه قابل توجه دیگر «کتابشناسی موضوعی ایران: سال‌های ۱۳۴۳-۱۳۴۸» تدوین «حسین بنی آدم» است.^{۲۴} در این کتاب مشخصات کتابشناختی تعداد ۷۴۵۰ عنوان کتاب و نشریه فارسی در قالب ۱۱ بخش اصلی و ۵۵۵ عنوان فرعی ارائه شده، و منابع در تمامی قسمت‌ها براساس نظام الفبایی ترتیب شده‌اند. مشخصات منابع خیلی دقیق و منظم و با استفاده از

صورتبندی دیویی تنظیم گردیده‌اند. منابع مربوط به خلیج فارس عمدتاً در موضوع اصلی: «جغرافیا، سفرنامه، زندگی‌نامه و تاریخ» ثبت شده‌اند. جهت سهولت کار خوانندگان، در پایان کتاب سه نمایه: موضوعی، عنوان کتاب و نام کسان نیز ارائه شده است.

پژوهشگر و مولف یاد شده ضمناً مجموعه دیگری را با عنوان: «کتابشناسی موضوعی ایران از ... تا ۱۳۵۴» در چند جلد و براساس طبقه‌بندی موضوعی دهدهی دیویی تدوین و منتشر کرده است.^{۲۵} علت عدم ذکر تاریخ مبدأ در عنوان کتاب، طبق توضیح نویسنده، بخاطر عدم تشخیص دقیق تاریخ چاپ برخی آثار فارسی ثبت شده است. در این کتابشناسی جمعاً حدود ۵۰ هزار عنوان کتاب فارسی و عربی در ۱۲۷ موضوع اصلی و فرعی و براساس ترتیب الفبایی ارائه شده است. منابع خلیج فارس عمدتاً در بخش تاریخ و جغرافیا ثبت شده است. این کتاب فاقد نمایه نامه‌های لازم است و بنابراین پیدا کردن منابع مورد نیاز را با مشکل مواجه می‌سازد.

آخرین مجموعه قابل توجه کتابشناسی‌های عمومی عبارت از فهرست موضوعی کتاب‌های منتشرشده در هر سال است که از سال ۱۳۷۶ (مربوط به کتابهای منتشره در ۱۳۷۵) به بعد به همت معاونت امور فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی تدوین و منتشر شده است.^{۲۶} متن کارنامه نشر براساس موضوع و نظام رده‌بندی دیویی و نظم الفبایی عنوان کتاب‌ها تنظیم شده است. اطلاعات کتابشناختی در دو بخش منابع قابل استفاده برای «عموم» و برای «کودکان و نوجوانان» ارائه شده است. در پایان هر جلد نیز برای سهولت بازیابی اطلاعات، نمایه‌های: عنوان، پدیدآورنده، و ناشر تنظیم و ارائه گردیده است. ضمناً در پایان کتاب نیز چند جدول و نمودار مربوط به آمارهای انتشار کتاب در سال مورد نظر تنظیم شده است.

۲-۲: منابع الکترونیک (غیر چاپی)

این گروه از منابع شامل تارنماها و لوح‌های فشرده تخصصی کتابشناسی است که کتاب‌های چاپ شده در ایران را به شکل عمومی معرفی می‌کنند و با توجه به امکانات موتور جستجوی آنها می‌توان کتاب‌های تخصصی مورد نظر و از جمله خلیج فارس را با استفاده از آنها شناسایی کرد. مهمترین آنها شامل سه تارنمای «سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ا.»، به نام «کتابشناسی ملی ایران»، بانک اطلاعاتی «خانه کتاب»، و بانک «مطالعات ایران‌شناسی»؛ و دو لوح فشرده

«کتابشناسی ملی ایران» و «کتابخانه ملی ایران» است. تارنمای کتابخانه ملی ایران به زبان های فارسی، انگلیسی، عربی، و ایتالیایی است و بوسیله موتور جستجوی کتابشناسی ملی ایران می توان انواع منابع: کتابی، دیداری- شنیداری، اسناد، مقاله ها، مواد جغرافیایی، نسخه های خطی، نُت موسیقی، متون چاپ سنگی و سربی و غیره را در منابع موجود در کتابخانه ملی و یا از میان همه منابع کتابشناسی ملی ایران با استفاده از هر یک از اطلاعات در دسترس منبع مورد نظر (عنوان، پدیدآور، موضوع، شماره رده، ...) جستجو کرد.^{۲۷}

تارنمای «خانه کتاب» و «شبکه اطلاع رسانی کتاب رایانه» آن (کتاب‌نما)، که فقط فارسی زبان است، در خلال مراسم پانزدهمین سال انتخاب کتابهای سال ج.ا.ا. در بهمن ماه ۱۳۷۷ بوسیله حجت الاسلام خاتمی رئیس جمهوری وقت افتتاح گردید. بوسیله موتور جستجوی این شبکه می توان تنها اطلاعات مربوط به کتابهای منتشر شده در ایران، ناشران کشور، و کتاب فروشی ها را جستجو کرد.^{۲۸} به اضافه اینکه از طریق این تارنما می توان نسخه های الکترونیک ماهنامه کتابشناسی و نقد و بررسی کتاب، هفته نامه کتاب هفته، و نیز آخرین خبرهای مربوط به انتشار کتاب در ایران را مطالعه و پیگیری نمود. قابل تذکر است که منابع موجود در بانک اطلاعاتی کتابشناسی ملی ایران در مقایسه با خانه کتاب بسیار گسترده تر و تکمیل تر است، به نحوی که بسیاری از منابع قدیمی یا به زبان های عربی و لاتین را نیز شامل می شود، در حالی که در تارنمای دومی چنین نیست.

تارنمای بانک مطالعات ایران شناسی وابسته به «بنیاد ایران شناسی» است که شامل بیش از ۳۹۶۰۰۰ عنوان کتاب، مقاله و پایان نامه فارسی و لاتین، طرح های پژوهشی، اسناد تاریخی، فیلم های سینمایی و مستند و غیره است.^{۲۹} از جمله در این بانک تا پایان سال ۱۳۸۶ نزدیک به ۵۰۰۰ مورد منابع متنوع مربوط به ابعاد گوناگون خلیج فارس ثبت و معرفی شده است. قابل ذکر است که کتابخانه وابسته به بنیاد مذکور و تارنمای یاد شده جنبه تخصصی دارد که به گردآوری و پردازش کتابها، اسناد و مدارک و رسانه های معتبر درباره ایران و ایران شناسان می پردازد.

جدا از تارنمای کتابشناسی ملی ایران، ضمناً از سال ۱۳۷۶ به بعد نیز لوح فشرده آن در سه نوبت در هر سال تهیه و منتشر می شود. هر لوح فشرده حاوی کل مدارک قبلی به اضافه

افزوده‌های جدید منابع است. آخرین ویرایش آن در حال حاضر، شماره اول لوح فشرده سال ۱۳۸۴ است که تعداد ۶۱۰۲۶۶ عنوان منبع فارسی، ۲۶۹۱۶ عنوان لاتین در موضوع ایران‌شناسی، ۹۷۵۹ عنوان لاتین در موضوع های دیگر، ۱۴۱۴ جزوه، و ۸۸۰۱۵۲ رکورد مستند مشاهیر و مولفان را به پژوهشگران عرضه می کند.

لوح فشرده «کتیبه» شامل مشخصات بیش از ۱۹۰ هزار عنوان کتاب های فارسی منتشر شده در ایران از سال ۱۳۷۰ تا ۱۳۸۱ است. در این لوح، مشخصات کتابشناختی توصیفی کتابهای منتشر شده در دوره زمانی یاد شده ثبت شده است. البته در این لوح نمی توان براساس رده‌بندی دیویی و نمایه موضوعی به جستجوی اطلاعات مورد نظر پرداخت.

۳- معرفی و نقد کتاب، فهرست منابع و مآخذ

سومین دسته از منابع خلیج فارس آنهایی هستند که از طریق صفحه های ویژه نقد و بررسی کتاب در نشریات ادواری به شکل پراکنده و نامنظم، و یا فهرست های منابع و مآخذ (کتابشناسی) ارائه شده در پایان کتابها یا مقاله‌های مربوط به بررسی مسائل گوناگون خلیج فارس و خاورمیانه به خوانندگان معرفی می شوند.

بررسی و نقد کتاب روش پسندیده و مفیدی است که حداقل از بیش از نیم قرن پیش در ایران بوسیله روزنامه ها و نشریات ادواری (هفته‌نامه ها، ماهنامه ها، فصلنامه ها و سالنامه ها) با جدیت مورد استفاده قرار می گیرد. بویژه نشریات تخصص همواره صفحاتی را به این امر اختصاص داده اند، اولین کتابهای خلیج فارس نیز به همین روش به خوانندگان معرفی شده‌اند. شاید اولین آنها مربوط به معرفی کتاب مشهور «خلیج فارس» به زبان انگلیسی تالیف «آرنولد ویلسن» و قبل از ترجمه آن باشد. نقد و معرفی این کتاب بوسیله ادیب و پژوهشگر مشهور مرحوم «سعید نفیسی» در یک بررسی چهار صفحه ای با عنوان «کتاب جدید در باب خلیج فارس» در مجله «تقدم» (زیر نظر احمد و عبدالرحمن فرامرزی) به انجام رسیده است.^{۳۰}

جالب توجه است که اصل کتاب مذکور در سال ۱۹۲۸ بوسیله انتشارات آکسفورد در انگلستان منتشر شده و معرفی آن نیز در همان سال (۱۳۰۷ش) در ایران انجام شده است. نفیسی

در معرفی کتاب، اقدام مولف را در تدوین این اثر می‌ستاید و در پایان توصیه می‌کند که متن آن به فارسی نیز ترجمه و مورد استفاده قرار گیرد (سه سال بعد این کتاب به فارسی ترجمه و منتشر شد).^{۳۱}

از جمله دیگر بررسی و معرفی کتاب های خلیج فارس، به عنوان نمونه می‌توان به معرفی چهار کتاب: «کریمخان زند و خلیج فارس»، «شورش بردگان»، «جزیره خارک» و «راه آهن اروپا و خلیج فارس» تالیف احمد فرامرزی^{۳۲}، یا «خلیج فارس، آشنایی با امارات آن» تالیف محمدعلی جناب^{۳۳} در ماهنامه «راهنمای کتاب» بوسیله آقای احمد اقتداری اشاره کرد. ضمناً ایشان (اقتداری) ضمن معرفی و بررسی «چند مأخذ برای تاریخ و جغرافیای ایران» در ماهنامه «آینده»، چهار کتاب نیز درباره خلیج فارس از جمله نوشته‌های آقای حسین نوربخش پژوهشگر خلیج فارس را نیز به خوانندگان معرفی می‌کند.^{۳۴}

در سالهای پس از انقلاب، با افزایش تعداد ماهنامه‌ها و فصلنامه‌های تخصصی علوم سیاسی و نیز ایجاد چند موسسه پژوهشی سیاسی دولتی و غیردولتی؛ هم تالیف و ترجمه و انتشار و هم معرفی و نقد کتاب های مربوط به خلیج فارس به نحو چشمگیری توسعه یافت. از آن جمله نقش نشریات ادواری زیر در معرفی و نقد کتاب های تخصصی علوم سیاسی قابل توجه بوده است: ماهنامه اطلاعات سیاسی- اقتصادی، فصلنامه سیاست خارجی، فصلنامه مطالعات خاورمیانه، مطالعات منطقه‌ای: اسرائیل شناسی- آمریکاشناسی، فصلنامه راهبرد، فصلنامه مطالعات راهبردی، فصلنامه مطالعات دفاعی و امنیتی، فصلنامه رهیافت های سیاسی و بین‌المللی، فصلنامه مطالعات بین‌المللی، و غیره.

جدا از معرفی و بررسی و نقد کتاب های خلیج فارس، ضمناً بطور معمول در پایان کتاب‌های تخصصی بررسی مسائل خلیج فارس به زبان فارسی و غیره، فهرست های منابع و مأخذ (کتابشناسی) آنها کم و بیش تعدادی از منابع مربوط به خلیج فارس را با توجه به زمینه‌های مورد بررسی در کتاب مورد نظر به خوانندگان خود معرفی کرده اند. مثلاً نویسنده فرانسوی کتاب: «خلیج فارس در عصر استعمار» (ر.وادالا) که به فارسی نیز ترجمه شده است^{۳۵}، یک مجموعه خوب و منظم و به تفکیک موضوعی، منابع خلیج فارس را به زبان های فرانسه (عمدتاً)،

انگلیسی، عربی و آلمانی در قالب ۳۰ صفحه به خوانندگان خود ارائه می‌کند، که با توجه به قدیمی بودن کتاب و شرایط زمانی آن، بسیار قابل توجه است. «وادالا» این فهرست را در هشت مقوله موضوعی^{۳۶} و تعداد بیش از ۳۳۰ کتاب و سند تنظیم کرده است.

غالب پژوهشگران و اساتید متخصص مسائل خلیج فارس نیز معمولاً در پایان کتاب یا مقاله خود فهرستی از منابع و مآخذ مورد استفاده خود را ثبت کرده‌اند، که به نوبه خود شناسایی و دسترسی به منابع تخصص خلیج فارس را برای جویندگان تسهیل می‌کند، از آن جمله‌اند آثار پژوهشگران قدیمی‌تر نظیر آقایان احمد فرامری، محمدعلی جناب، احمد اقتداری، حسین نوربخش، ایرج افشار سیستانی و غیره؛ و اساتید و پژوهشگران جدیدتر نظیر بیژن اسدی، همایون الهی، اصغر جعفری ولدانی و افراد دیگر.

پی‌نوشت‌ها

1. www.umass.edu/wsp/methodology/outline/tact.html
- Also see: W.I.B. Beveridge, *The Art of Scientific Investigation*, 1950.
۲. برای کسب اطلاعات بیشتر درباره اهمیت ارتباطات و تاثیر آن بر جامعه بشری رک. به: Marshall McLuhan, *Understanding Media: The Extensions of Man* (New York: McGraw-Hill Book Co., 1965).
۳. بیژن اسدی، جزوه درسی «روش تحقیق و مأخذشناسی»، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده علوم اقتصادی و سیاسی، سال های گوناگون، ص ۲-۱.
۴. همان منبع.
۵. رجوع کنید به: محمدمحسن آقابزرگ طهرانی (۱۲۵۵-۱۳۴۸)، *الذریعه الی تصانیف الشیعه* (قم: موسسه اسماعیلیان، ۱۳۵۵)، ۱۳۶۵، ۲۶ جلد.
۶. ایران، وزارت فرهنگ و آموزش عالی، کتابخانه ملی ایران، *کتابشناسی ملی ایران*، ۱۳۶۲ (نیمه اول)، (تهران، ۱۳۶۵)، ص ۵.
۷. اسماعیل راثین، *کتابنامه خلیج فارس* (تهران: پژوهشگاه علوم انسانی، بی‌تا)، ۱۳۰ ص، فارسی و انگلیسی.
۸. این کتابهای عربی نوشته «محمدعلی خان سدید السلطنه» به شرح زیر است: (۱) *صید مروارید المناص فی احوال الغوص و الغاص*، (۲) *فصاتیح الادب فی تواریخ العرب*.
۹. به عنوان مثال، آیا در منبع زیر از نام اصلی خلیج فارس استفاده شده است؟ (تذکر مهم: صورتبندی ثبت مشخصات منابع مورد مثال هر یک از منابع مورد بحث در این مقاله، از همان منبع اقتباس شده است):
Dubai, *The Pearl of the Coast*, Beirut, 1970.
۱۰. به عنوان مثال، منابع زیر از آن جمله‌اند:
- بایندر، دریابان غلامعلی، نقشه های خلیج فارس، ۱۳۱۷.
- سحاب، _____: *اطلس جغرافیایی خلیج فارس*.

- رسایی، دریاسالار فرج الله، انتشارات نیروی دریایی ایران.

-Behr, Behr's Diarium.

-Ebad-el-Djalil. Divan, Bahrein.

۱۱. کتابشناسی گزیده خلیج فارس (تهران: موسسه تحقیقات و برنامه‌ریزی علمی و آموزشی، کتابخانه مرکز مدارک علمی، ۱۳۵۶)، ۱۹ ص.

۱۲. برای نمونه: ملوک، هرمز، از قرن هشتم تا پانزدهم به زبان های آلمانی و فارسی با شجره‌نامه پادشاهان هرمز. تذکر اینکه عنوان صحیح کتاب: ملوک هرمز از قرن هشتم تا پانزدهم ... می باشد، در حالی که مؤلف به اشتباه «ملوک هرمز» را به مثابه نام مؤلف آورده است!

۱۳. محمدباقر نبوی، کتابنامه (بیابوگرافی) خلیج فارس و دریای عمان (اهواز: دانشگاه جندی شاپور، دانشکده علوم دریایی، ۱۳۶۱)، ۱۲+۵۶ ص (فارسی و لاتین).

۱۴. بیژن اسدی، کتابشناسی موضوعی خلیج فارس (به فارسی و عربی) (تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۶۸)، پانزده + ۴۴۲ ص.

15. Sir Charles Belgrave, *The Pirate Coast* (London: Bell & Sons, 1966), P.3.

۱۶. کتابنامه انگلیسی، فرانسه و فارسی درباره خاورمیانه (تهران: دانشگاه تهران، مرکز مطالعات عالی بین‌المللی، ۱۳۵۴، ۱۷۹ ص).

۱۷. اقدس ملک، زیر نظر دکتر حمید عنایت، فهرست توصیفی کتابشناسی علوم سیاسی، با همکاری دکتر ابوالفضل قاضی و دکتر محمدرضا جلیلی (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، خرداد ماه ۱۳۵۴)، ۴۲۰ ص.

۱۸. به عنوان نمونه منابع زیر از آن جمله هستند: منبع شماره ۱۶۹، (روشنیان، کریم، اسلام در شوروی، ۹۶ ص، مصور، یا شماره ۱۱۱) وزارت امور خارجه، کشورهای متحده: حکومتی به دست مردم، ۱۹۰ ص، مصور.

۱۹. خانبااشار، فهرست کتاب های چاپی فارسی، جلد اول: الف - ت (تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب با همکاری انجمن فلسفه و علوم انسانی، بهمن ماه ۱۳۵۰).

۲۰. به عنوان نمونه: خلیج فارس: سرتیپ غلامعلی باینلر فرزند علی اکبر، خرمشهر، ۱۳۱۷ ش، سری، رقی، ۱۴۸ ص.

۲۱. فهرست کتاب های چاپی فارسی از آغاز تا آخر سال ۱۳۴۵ (براساس فهرست خانبااشار و فهرس انجمن کتاب (تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۲)، ۳ جلد.

۲۲. به عنوان نمونه: خلیج فارس: (از قدیمترین ازمه قدیمه تا اوایل قرن بیستم میلادی)، سرآرنولد ویلسن انگلیسی، ترجمه محمد سعیدی، نشریه مجله قشون، طهران، ۱۳۱۰ ش، سری، ۱۹۶+۲۴۵ ص.

۲۳. ایرج افشار با همکاری حسین بنی آدم، کتابشناسی دهساله (۱۳۳۳-۱۳۴۲) کتاب های ایران (تهران: انجمن کتاب، دفتر دهم ۱۳۴۶). ۱۳ جلد.

۲۴. حسین بنی آدم، کتابشناسی موضوعی ایران: سال های ۱۳۴۳-۱۳۴۸ (تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، اسفند ۱۳۵۲)، ۹۵۳ ص.

۲۵. حسین بنی آدم، کتابشناسی موضوعی ایران از ... تا ۱۳۵۴، جلد اول: کلیات، آثار عمومی و فلسفه (تهران: مرکز اسناد فرهنگی آسیا، ۱۳۵۸).

۲۶. ایران. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، معاونت امور فرهنگی، کارنامه نشر: فهرست موضوعی کتابهای منتشر شده در سال ۱۳۷۵ (تهران، ۱۳۷۶).

27. www.nlai.ir

28. www.ketab.ir

29. www.iranologyfo.com

۳۰. سعید نفیسی، «کتاب جدید در باب خلیج فارس»، مجله تقدم، سال ۲، شماره ۷ (۱۳۰۷)، ص ۳۹۹، (موجود در مرکز نشریات کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران).
۳۱. آرنولد تالبوت ویلسن (۱۸۸۴ - ۱۹۴۰)، خلیج فارس، مجموعه وقایع تاریخی و گزارش نظامی خلیج از قدیمترین ازمه تا اوایل قرن بیستم، چاپ اول، ترجمه محمد سعیدی، تهران: مجله قشون، ۱۳۱۰، ۲۳۵ ص، چاپ دوم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۸، ۳۳۳ ص.
۳۲. احمد اقتداری، «تاریخ و جغرافیای خلیج فارس»، ماهنامه راهنمای کتاب، سال ۱۲، شماره های ۹ و ۱۰ (آذر و دی ۱۳۴۸)، و شماره های ۱۱ و ۱۲ (بهمن و اسفند ۱۳۴۸)، ص ۵۴۹ - ۵۴۴ و ۷۲۰ - ۷۱۶. (بررسی و نقد کتاب)
۳۳. احمد اقتداری، «خلیج فارس، آشنایی با امارات آن»، ماهنامه راهنمای کتاب، سال ۱۳ (۱۳۴۹)، ص ۴۲۷ - ۴۲۴. (بررسی و نقد کتاب)
۳۴. احمد اقتداری، «چند مأخذ برای تاریخ و جغرافیای ایران»، ماهنامه آینده، سال ۱۱، شماره های ۳ - ۱ (فروردین - خرداد ۱۳۶۴)، ص ۱۹۲ - ۱۸۸. (بررسی و نقد کتاب).
۳۵. ر. وادالا، خلیج فارس در عصر استعمار (اوضاع سیاسی و جغرافیایی خلیج)، ترجمه شفیع جوادی (تهران: سحاب کتاب، [۱۳۵۶]، ۱۸۶ + ۳۴ ص.
۳۶. طبقه‌بندی های موضوعی فهرست عبارتند از: (۱) آثار کلی مربوط به تاریخ و جغرافیای خلیج فارس، (۲) منابع خاوری، (۳) خلیج فارس بطور خاص، (۴) اسناد رسمی، (۵) کرانه های تازی (عربی)، (۶) مورفولوژی و زمین شناسی، (۷) اقلیم شناسی، و (۸) مباحث سیاسی و اقتصادی (به تفکیک هر یک از کشورهای غربی قدرتمند وقت به تفکیک) و از جمله اسناد و مدارک ذیربط.